

богословів і філософів. Розглядала проблеми національного розвитку України, її економіки, історії та культури, становища релігії й церкви.

Аналіз діяльності українських церков, інших релігійних, напів-релігійних та світських об'єднань мирян, які є складовою частиною української діаспори, свідчить, що вони являють собою специфічний компонент загальної соціальної структури суспільства. Соціальна та політична суть їх неоднозначних інтересів виявляється на практиці. Українські церкви, гранично ідеологізовані та політизовані, діючи в умовах еміграції, сприяли збереженню національної самобутності українців, їх культури, традицій та звичаїв, виступали як інтегруюча сила. Нечисленні за своїм складом релігійно-церковні організації українського зарубіжжя досить часто співробітничали, підтримували контакти з іншими аналогічними об'єднаннями, брали участь у багатьох ідейно-політичних заходах, пропагандистських кампаніях. Вони використали релігійно-церковний комплекс в політичних цілях пропаганди основних положень національно-визвольної боротьби народу України, ідеї незалежної Української держави.

* * *

Я. В. Бойко (Черкаси), Н. О. Данилова (Черкаси)

Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII—XIX ст.)

Історія заселення Південної України та народів, що проживали на цій території, постійно цікавила істориків різних поколінь¹. Підвищений інтерес дослідників до цього району викликаний, по суті, особливостями його соціально-економічного розвитку. Автори повідомлення мають на меті визначити роль селянських міграцій у формуванні етнічного складу населення Південної України, що до кінця XIX ст. стала багатонаціональним регіоном (прийняла більш як 50 етносів).

Приєднання Росією Північного Причорномор'я у ході воєнних кампаній 1768—1774 та 1781—1791 рр. забезпечило країні вихід до Чорного й Азовського морів, зміцнило її міжнародне становище й на третину збільшило територію України. В результаті в основному було завершено формування української національної території².

Частину з цих земель царський уряд віддав вищому дворянству та військовим, які брали участь у російсько-турецьких війнах. Ті, що залишились, держава використала для влаштування військових поселень, колоністів, які прибули з країн Західної Європи, а також для розміщення державних селян, котрих переводили з центральних губерній. Певну кількість земель згодом (з розвитком капіталізму) почали продавати й віддавати в оренду (приватним особам і безземельному селянству).

¹ Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— М., 1887.— 571 с.; Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края // Киев. старина.— 1889.— № 4.— С. 27—55; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 гг.— М., 1970.— 383 с.; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860 гг.— М., 1981.— 215 с.; Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII—первой половине XIX в. (1719—1859 гг.).— М., 1976.— 307 с.; Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60—80-х роках XVIII ст. // Україн. іст.-географ. збірн.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 144—150; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк).— Киев, 1975.— 275 с.; та ін.

² Наулко В. И. Указ. соч.— С. 22.

Таблиця 1. Етнічний склад населення Південної України на початку 80-х років XVIII ст. (1782 р.)

народи	Число людей (чол.)	% від усього населення Півдня України
Українці	144754	71,5
Росіяни	18426	9,1
Молдаване	18196	8,99
Греки	8746	4,32
Вірмени	7087	3,5
Серби	1313	0,65
Поляки	1059	0,52
Болгари	739	0,36
Цигани	572	0,28
Татари й калмики	511	0,25
Грузини	362	0,18
Німці	334	0,17
Угорці	259	0,13
Євреї	91	0,05
Разом	202449	100

Вирішальну роль у заселенні південноукраїнського району у до-реформений період (до 1861 р.) відіграло селянство Лівобережної і (меншою мірою) Правобережної України. Значне число новоселів дали російські губернії та Бессарабія³. Певну участь у колонізації краю взяли іноземні переселенці — німці, болгари, серби тощо⁴. Наявність там різноманітних етносів (до кінця XVIII ст.) пояснюється також появою у 1775 р. населення, що проживало на землях Війська Запорозького. Воно було далеко неоднорідним за своїм національним складом. Крім українців, у його складі були росіяни, білоруси, молдаване, грузини, вірмени, поляки тощо⁵. Дані, вміщені в табл. 1*, свідчать, що на початку 80-х років XVIII ст. (1782 р.) на території Південної України було 15 етнічних груп, серед яких виділялися — як найбільш значні етноси — українці, росіяни й молдаване.

Приєднання Криму до Росії в 1783 р., у свою чергу, розширило етнічний склад населення Південної України за рахунок татар, греків,

³ Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР.— 1984.— № 4.— С. 46, 48; Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719—1917 гг.) // Советская этнография.— 1980.— № 6.— С. 28.

⁴ Наулко В. И. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження.— К., 1965.— С. 16, 17, 19; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине...— С. 37—40, 45, 53; Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719—1795 гг.) // Советская этнография.— 1969.— № 6.— С. 34, 36—38.

⁵ Кабузан В. М. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775—1782 рр. // Арх. України.— 1969.— № 3.— С. 42—43; Россия. Полное географическое описание нашего отечества.— СПб., 1910.— Т. 14.— С. 161; Наулко В. И. Указ. соч.— С. 16.

* Табл. 1 складено за: Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине...— С. 21.

вірмен, караїмів, ногайців та інших народностей, які здавна проживали на півострові⁶.

Крім них, у першій половині XIX ст. на Півдні України жили шведи, швейцарці, казахи, мордва, гагаузи, албанці та інші народи⁷.

Звільнення південноукраїнських земель від турецького володарювання забезпечило відносно швидке їх заселення та господарське освоєння. З даних, уміщених у табл. 2**, видно, що з 1782 по 1858 рр. на Південь України прибули 903,6 тис. чол. Зокрема, в Херсонській губернії поселилися 426,4 тис. (47,2%), Катеринославській — 309,6 тис. (34,3%), Таврійській — 167,6 тис. (18,5%).

Таблиця 2. Чисельність і питома вага переселенців, що осіли на Півдні України у 80-х XVIII–50-х роках XIX ст. (у тис. чол.)

Роки поселення	Губернії поселення						Всього оселилася на Півдні України	
	Херсонська		Катеринославська		Таврійська		абс.	%
	абс.	%	абс.	%	абс.	%		
1782–1795 рр. (IV–V ревізії)	54,7	36,9	53,5	36,1	40,1	27,0	148,3	100
1796–1815 рр. (V–VII ревізії)	108,2	38,6	82,2	29,3	90,0	32,1	280,4	100
1816–1835 рр. (VII–VIII ревізії)	138,5	63,2	62,1	28,3	18,5	8,5	219,1	100
1836–1850 рр. (VIII–IX ревізії)	60,8	37,6	88,4	54,7	12,5	7,7	161,7	100
1851–1858 рр. (IX–X ревізії)	64,2	68,2	23,4	24,9	6,5	6,9	94,1	100
1782–1858 рр. (IV–X ревізії)	426,4	47,2	309,6	34,3	167,6	18,5	903,6	100

У дореформений період Південна Україна заселялась переважно державними селянами, яких уряд викликав з центральних районів, і (меншою мірою) поміщицькими, частина котрих переселилася самовільно, а інші — згідно з волевиявленням своїх господарів⁸.

Ліквідація кріпосництва надала величезного поштовху землеробській колонізації окраїн. На цей процес впливали, з одного боку, розвиток капіталізму, а з другого — погіршення соціально-економічного становища селянства центральних районів країни.

Першість серед трьох регіонів колонізації — південного, південно-східного й зауральського — у 60–90-х роках XIX ст., безумовно, належала південному.

Близькість Південної України до основних районів виходу, наявність значних незораних приватновласницьких та казенних земель, гострий попит на робочі руки у поміщицьких фільварках та господарствах великих орендарів, більш висока, ніж у місцях виходу, зароб-

⁶ Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1969. — № 12. — С. 85–90; Полухіна О. М. Населення Криму в 1783–1917 рр. // Укр. іст. журн. — 1988. — № 9. — С. 27.

⁷ Дружинина Е. І. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — С. 39–40; Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719–1917 гг.) — С. 29–32; Полухіна О. М. Назв. стаття. — С. 30.

** Табл. 2 складено на основі: Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века. — С. 49.

⁸ Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века. — С. 43, 51.

бітна плата, відносно низькі орендні й закупівельні ціни — все це перетворило район в один з центрів тяжіння мігрантів у пореформений період.

Сприятливе соціально-економічне становище, що склалося на Півдні України, перетворило край у район активного заселення, куди переселялися мігранти з 47 губерній Європейської частини Росії. Найбільшу їх кількість у 60—90-х роках XIX ст. давали губернії Центрального чорноземного району, Правобережної, Лівобережної України та Білорусії⁹.

За ступенем участі в аграрній колонізації Південної України перше місце займало селянство Лівобережжя, друге — Центрального чорноземного району, а третє — Правобережжя¹⁰. Менш активними в цьому відношенні були селяни білоруських й особливо прибалтійських губерній.

Заселення Півдня України селянством у пореформений період здійснювалося як офіційно (з дозволу властей), так і самовільно. Офіційні переселення стали наслідком вимушених поступок з боку царського уряду на користь безземельного й малоземельного селянства основних районів виходу. Найбільш активно вони відбувалися в 60-ті роки XIX ст. У той час у Катеринославській губернії оселилися понад 25 тис. чол., у Таврійській — 47 тис., а в Херсонській — майже 8 тис.¹¹

Друге пореформене десятиріччя було відмічене різким зменшенням темпів офіційного заселення краю, що стало результатом переселенської політики, в основу якої було покладено обмежувальні заходи щодо цього, а також прагнення змінити напрямки міграційних процесів у бік південно-східних губерній¹². Протягом 70-х років на Південь України переселилися більш як 24 тис. чол.¹³

У 80-х роках внаслідок виділення значної кількості казенних земель під заселення знову почався посилений приплив офіційних переселенців, масштаби якого більш як у 2 рази перевищували розміри офіційних міграцій 70-х років (але при цьому вони поступалися чисельності мігрантів першого пореформеного десятиліття).

Аналіз губернаторських звітів дає змогу зробити висновок, що протягом 1881—1887 рр. на території Південної України оселилися понад 58 тис. чол. (без даних по Таврійській губернії), зокрема, в Херсонській — 18 тис., Катеринославській — понад 40 тис. Але вже до кінця 80-х — початку 90-х років XIX ст. приплив офіційних переселенців швидко скорочується.

Південну Україну в пореформений період активно заселяли й самовільні переселенці. В умовах, коли царський уряд стримував міграції, такого роду переселення здійснювалися під виглядом землеробського відходу спільно з партіями офіційних переселенців, невеличкими групами і навіть окремими родинами.

Місцем їхнього поселення ставали казенно-оборочні ділянки, які були в користуванні великих орендарів, вільні землі при громадах державних селян. Але особливе місце в цьому процесі займали землі

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 306; ф. 391, оп. 1, спр. 4; ф. 1281, оп. 6, спр. 38; ф. 1284, оп. 6, спр. 29; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 534, спр. 421; оп. 539, спр. 193; оп. 614, спр. 319; оп. 616, спр. 162; Держ. арх. Одес. обл., ф. 5, оп. 1, спр. 931; Держ. арх. Херсон. обл., ф. 14, оп. 2, спр. 309; ф. 300, оп. 1, спр. 850; Держ. арх. Крим. обл., ф. 26, оп. 1, спр. 24492; ф. 85, оп. 1, спр. 20, 25 та інші.

¹⁰ Щоб визначити ступінь участі селянства основних районів виходу у заселенні краю, автором доведлось обробити такі матеріали: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год.—Т. XIII.—Екатеринославская губерния.—С. 38—39; Т. XLІ. Таврическая губерния.—С. 44—45; Т. XLVII. Херсонская губерния.—С. 40—43.

¹¹ Б о й к о Я. В. Аграрна колонізація Південної України (60—80-ті рр. XIX ст.) // Укр. іст. журн.—1989.—№ 10.—С. 98.

¹² Держ. арх. Одес. обл., ф. 1, оп. 83, спр. 96, ч. 1, арк. 191.

¹³ Б о й к о Я. В. Назв. стаття.—С. 98.

приватних власників, що сконцентрували у своїх руках їх основну масу. Загальна кількість самовольців, що осіла на Півдні України протягом 60—80-х років XIX ст., досягала 340 тис. чол., зокрема, у Катеринославській губернії — понад 70 тис., у Таврійській — 104 тис., а в Херсонській — 161 тис.

Процес аграрного заселення Південної України в 60—80-х роках XIX ст. засвідчив, що чисельність офіційних переселенців, які селилися на території краю з дозволу уряду, становила понад 163 тис., а самовільних мігрантів перевищила 337 тис. чол. Найбільшу їх кількість прийняла Херсонська губернія (192 тис. чол.). На другому місці — Таврійська (156 тис. чол.). Потім ішла Катеринославська (152 тис. чол.). У цілому ж число мігрантів, що переселилися на Південь України за період з 1861 по 1887 рр., досягло більш як 500 тис. (без тих, хто поселився в містах).

Пізніше, починаючи з 1887 р., процес активної аграрної колонізації краю почав швидко скорочуватися. Причиною цього було те, що більша частина наявних казенних вільних земель при сільських громадах колишніх державних селян була заселена. На поміщицьких землях виникла значна кількість нових поселень самовольців. Диференціація селянства, яка помітно визначилася до початку 90-х років, у свою чергу, істотно вплинула на збільшення чисельності сільсько-господарського пролетаріату на Півдні України. Розвиток землеробського відходу, що у 80-х роках досяг свого апогея, також серйозно зменшив попит на робочу силу.

Певний вплив на скорочення масштабів припливу переселенців мали оплата праці (що з кінця 80-х років зменшилася), орендні й купівельні ціни, які зросли, посилення експлуатації селян.

З кінця 80-х — початку 90-х років XIX ст. офіційне заселення краю скорочується. Південна Україна з району активної землеробської колонізації поступово перетворюється в район виходу. Але самовільний приплив мігрантів продовжується, хоч інтенсивність його помітно знижується.

Водночас з цим внаслідок розвитку промисловості на Півдні України зростає попит на робочі руки в містах, куди, починаючи з 90-х років, прямувала значна маса людей.

Детальне розміщення переселенців на території Південної України нам в основному допоможуть показати матеріали першого загального перепису населення Росії 1897 р. Сьогодні це єдине джерело, що наближає дослідника до розв'язання проблеми. Воно має й деякі недоліки. Одним з них є положення, згідно з яким для більш точного підрахунку, масу сільських мешканців, що проживала у приміських хуторах та на міських землях, віднесли до складу міського. Так, у Катеринославській губернії до міст було приписано 64 селища (71 782 чол.)¹⁴, у Херсонській — 108 пригородів (104 132 чол.)¹⁵, у Таврійській — 100 пригородів, селищ і хуторів¹⁶. Таким чином, значну кількість «прийшлого» сільського населення зарахували як «прийшле» міське. Особливо сильно цей підрахунок був перекручений під час перепису у Херсонській губернії (в Одеському повіті).

В цілому аналіз даних перепису дає підстави вважати, що чисельність мігрантів, які осіли у сільській місцевості, становила як мінімум $\frac{2}{3}$ усіх, хто переселився на Південь України.

Як свідчать матеріали перепису, на Півдні України поселилися

¹⁴ Підраховано авторами за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния.— СПб., 1904.— Т. XIII.— Прилож.— С. 8.

¹⁵ Там же. Херсонская губерния.— СПб., 1904.— Т. XLVII.— Прилож.— С. 8.

¹⁶ Там же. Таврическая губерния.— СПб., 1904.— Т. XLI.— Прилож.

948,8 тис. чол. (без уродженців інших держав) *. У Катеринославській губернії — 319,9 тис. (з них у повітах проживали 224,2 тис., або 70,1%, у містах — 95,7 тис. (29,9%)), у Таврійській, відповідно, — 238,2 тис., в повітах — 142,6 тис. (59,9%), в містах — 95,6 тис. (40,1%), у Херсонській — 390,8 тис., в повітах — 128,5 тис. (32,9%), у містах — 262,3 тис. (67,1%)¹⁷. Якщо ж узяти до уваги авторські підрахунки, то в повітах Херсонської губернії у дійсності проживали 260,5 тис. чол., або 66,7%, а в містах — 130,3 тис. (33,3%). В цьому випадку зміниться й співвідношення між сільським і міським населенням Півдня України: з 948,8 тис. чол. прийдешніх 627,3 тис. (66,1%) належатимуть до сільського, а 321,5 тис. (33,9%) — до міського.

Таблиця 3. Розміщення переселенців, що осіли в 60–90-х роках XIX ст. у Катеринославській губернії (1897 р.)

Губернії виходу переселенців	Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст)								Всього оселилася в повітах (без міст)	Оселилися в містах	Оселилися в губернії (в повітах і містах)
	Олександрівському	Бахмутському	Верхньодніпровському	Катеринославському	Маріупольському	Новомосковському	Павлоградському	Слов'янському			
Валійська	61	240	69	322	31	54	39	67	883	1009	1892
Київська	459	756	2157	2189	989	240	237	437	7454	7447	14911
Подільська	135	307	62	136	124	43	50	89	946	799	1745
Полтавська	4186	2514	7812	3753	3272	8128	4345	1163	35173	11734	46907
Харківська	1105	12915	194	749	2035	434	4761	5013	27206	5829	33035
Чернігівська	925	3910	1353	2634	2313	347	540	1190	13212	4387	17599
Воронезька	176	1741	48	119	261	73	138	910	3466	1073	4539
Курська	1344	10218	488	2011	796	485	2920	1157	19419	6349	25768
Орловська	1173	8860	941	1865	776	392	1005	2155	17167	6248	23415
Пензенська	17	132	62	35	28	17	36	130	457	255	712
Рязанська	227	1645	87	231	250	125	162	653	3380	974	4354
Тамбовська	68	922	51	264	97	47	98	391	1938	837	2775
Тульська	252	2072	66	706	138	135	244	3279	6892	1537	8429
Віленська	75	262	119	251	249	47	54	77	1134	1429	2563
Вітебська	457	291	57	180	151	62	90	54	1342	1439	2781
Гродненська	83	264	44	301	92	89	56	59	988	1471	2459
Мінська	206	418	148	878	107	222	189	74	2242	5878	8120
Могильовська	352	2451	316	2072	220	308	339	357	6415	6044	12459
Ліфляндська	30	311	12	55	14	15	38	32	507	304	811
Єстляндська	10	27	2	8	1	4	2	3	57	58	115
Разом	11341	50256	14088	18759	11944	11267	15343	17290	150288	65101	215389

Одержані нами дані можуть бути основою для визначення чисельності самовільних мігрантів, що осіли в сільській місцевості краю протягом 60–90-х років XIX ст. Відомо, що кількість офіційно переселених мігрантів, які оселилися за пореформені 30 років у повітах Півдня України, досягала 200 тис. Отже, частина тих, хто залишався, дорівнювала 427,3 тис. чол. Це були самовільні переселенці, що оселилися там за 4 пореформених десятиліття.

Можливості журнальної публікації дають нам змогу детально розглянути процес міграції лише на прикладі 20-ти губерній Європейської Росії, що відіграли вирішальну роль у заселенні Південної України.

* На території Херсонської губернії проживали уродженці більш як з 37 іноземних країн. Їх налічувалося 14,7 тис. чол. В Катеринославській губернії мешкали уродженці з 36-ти іноземних держав чисельністю 6,8 тис. чол., в Таврійській, відповідно, — з 32-х — 18,6 тис. чол.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. — Екатеринослав. губерния. — Т. XIII. — С. 38–39; Таврическая губерния. — Т. XLI. — С. 44–45; Херсонская губерния. — СПб., 1904. — Т. XLVII. — С. 40–43.

Дані табл. 3* свідчать, що на території Катеринославської губернії найбільша кількість переселенців (з 20-ти губерній основних районів відходу) розмістилася у Бахмутському повіті — 50 256. За ним ішов Катеринославський — 18 759. Потім Слов'яносербський, Павлоградський, Верхньодніпровський, Маріупольський, Олександрівський та Новомосковський.

Основна маса мігрантів, що осіла в Катеринославській губернії (75 591 чол.), була з губерній Лівобережної України, 52 719 — Центрального чорноземного району. Місцем народження 12 121 чол. була Білорусія. З Правобережжя перебралися 9 263 чол., а з прибалтійських губерній — 564 чол. У цілому ж на час перепису у повітах Катеринославщини проживали 150 288 чол. (у містах — 65 101) переселенців з основних районів виходу.

Таблиця 4. Розміщення переселенців, що осіли в 60–90-х роках XIX ст. у Таврійській губернії (1897 р.)

Губернії виходу переселенців	Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст)									Всього в повітах і градоначальств. (без міст)	Оселилися в містах	Оселилися в повітах і містах	
	Бердянському	Дніпровському	Євпаторійському	Мелітопольському	Перекопському	Сімферопольському	Феодосійському	Ялтинському	Керч-Єнікальському градоначальству				Севастопольському градоначальству
Волинська	791	72	61	132	47	37	13	37	8	7	1205	942	2147
Київська	470	2861	390	3012	1115	350	493	233	159	24	9107	3063	12170
Подільська	110	1868	68	647	114	70	65	111	20	17	3090	1677	4767
Полтавська	5366	5617	1923	7238	2324	1302	2338	526	435	70	27139	6312	33451
Харківська	1519	324	188	2410	266	245	310	443	107	50	5862	3459	9321
Чернігівська	1228	2512	327	3465	691	322	589	576	90	44	9844	2891	12735
Воронезька	8	525	69	322	51	42	212	88	32	20	1369	937	2306
Курська	2846	638	187	3843	617	440	961	1117	149	107	10905	6981	17886
Орловська	1550	1453	326	4709	825	572	727	2044	121	232	12559	8390	20949
Пензенська	152	26	8	47	21	10	19	58	11	4	356	498	854
Рязанська	294	109	5	394	46	54	101	129	17	15	1164	871	2035
Тамбовська	1180	297	73	794	191	104	220	140	22	31	3052	1719	4771
Тульська	196	95	24	429	113	166	92	267	16	44	1442	1684	3126
Віленська	161	42	12	150	38	11	20	52	3	7	496	1007	1503
Вітебська	99	45	2	269	20	17	14	22	1	5	494	624	1118
Гродненська	198	74	32	89	31	32	20	54	3	3	536	1038	1574
Мінська	180	155	27	421	48	51	29	64	2	7	984	1872	2856
Могильовська	173	269	38	480	56	77	51	85	38	28	1295	1759	3054
Ліфляндська	25	18	23	35	43	46	21	42	5	7	265	434	699
Естляндська	3	3	163	28	301	171	9	18	1	—	697	400	1097
Разом	16549	17003	3946	28914	6958	4119	6304	6106	1240	722	91861	46558	138419

З таблиці 4** видно, що в Таврійській губернії найбільшу кількість мігрантів прийняв Мелітопольський повіт — 28 914 чол. За ним ішов Дніпровський — 17 003. Потім Бердянський, Перекопський, Феодосійський, Ялтинський, Сімферопольський, Євпаторійський, Керч-Єнікальське градоначальство і Севастопольське. Найвище число переселенців належало вихідцям з лівобережних губерній (42 845 чол.), на другому місці були мігранти Центрального чорноземного району (30 847), а на третьому — Правобережної України (13 402 чол.). Переселенців з Білорусії налічувалось 3805 чол., з Прибалтики — 962 чол. У цілому в повітах Таврійської губернії проживали 91 861, у містах — 46 558 чол. (мігрантів з основних районів виходу).

У Херсонській губернії (див. таблицю 5***) найбільша їхня кількість мешкала в Херсонському повіті — 24 712 чол. За ним був Єлиза-

* Таблицю 3 складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния. СПб., 1904.— Т. XIII.— С. 38—39.

** Таблицю 4 складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Таврическая губерния.— Т. XLI.— С. 44—45.

*** Таблицю 5 складено за: Там же. Херсонская губерния.— Т. XLVII.— С. 40—43.

Таблиця 5. Розміщення переселенців, що осіли в 60–90-х роках XIX ст. у Херсонській губернії (1897 р.)

Губернії виходу переселенців	Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст)						Оселилося всього в повітах (без міст)	Оселилося в містах	Оселилося в губернії (в повітах і містах)
	Олександрійському	Ананівському	Єлизаветградському	Одеському	Тираспольському	Херсонському			
Валинська	165	505	302	284	384	236	1876	16194	18070
Київська	6396	4625	15017	2743	1108	7490	37379	41147	78526
Подільська	457	11303	3684	1303	3615	1986	22348	32418	54766
Полтавська	3668	360	2008	799	148	7611	14594	12711	27305
Харківська	319	80	252	98	39	508	1296	2545	3841
Чернігівська	444	832	784	360	287	2254	4961	6138	11099
Воронезька	184	46	106	35	23	217	611	2567	3178
Курська	433	176	434	377	114	596	2130	7161	9291
Орловська	407	14	7	408	3	1561	2400	1241	3641
Пензенська	13	458	340	17	157	53	1038	12992	14030
Рязанська	98	2	14	36	6	204	360	260	620
Тамбовська	47	69	41	24	30	88	299	1557	1856
Тульська	104	123	64	120	31	204	646	3263	3909
Віленська	81	66	81	87	41	335	691	3988	4679
Вітебська	36	27	51	34	14	375	537	1719	2256
Гродненська	56	337	109	168	230	209	1109	6421	7530
Мінська	134	157	156	106	99	282	934	6565	7499
Магільوبська	235	137	206	143	82	474	1277	4510	5787
Ліфляндська	18	26	26	11	18	20	119	1629	1748
Єстляндська	5	5	3	5	2	9	29	257	286
Разом	13300	19348	23585	7158	6431	24712	94634	165283	259917

ветградський — 23 685 чол. Потім Ананівський, що прийняв 19 348 чол. Далі йшли Олександрійський, Одеський та Тираспольський повіти.

Основна маса переселенців тут була з Правобережної України — 61 605 чол. За нею йшли: Лівобережжя — 20 831, Центральний чорноземний район — 7484, Білорусія — 4548, Прибалтика — 148 чол. У цілому ж, за даними перепису, в повітах Херсонської губернії проживали 94 634, а в містах — 165 283 чол. Але ж ми раніше писали, що статистичні дані по цій губернії сильно перекручені — в бік збільшення чисельності прийшлого міського населення за рахунок зменшення кількості переселенців, які мешкали в сільській місцевості. Якщо виходити з того, що в повітах Херсонської губернії повинно жити щонайменше $\frac{2}{3}$ прийшлих, то приблизні показники могли бути такими: у повітах проживало 100 908 мігрантів з Правобережної України (в містах — 50 454); переселенців з Лівобережжя, що осіли в повітах, — 28 163 чол. (в містах — 14 082 чол.); з Центрального чорноземного району в повітах — 24 350, у містах — 12 175. Чисельність уродженців Білорусії, що мешкали в повітах Херсонської губернії, дорівнювала 18 500 чол. (у містах — 9251), а мігрантів з Прибалтики — 1356 (у містах — 678). Усього, за нашими підрахунками, у повітах Херсонщини (з 20-ти губерній виходу) розмістилися 173 277 чол., а в містах — 86 640.

Загалом на території південноукраїнського регіону в повітах проживали 139 287 переселенців з Лівобережної та 84 298 — Правобережної України, 91 050 мігрантів з губерній Центрального чорноземного району, 20 474 — з Білорусії та 1674 — з Прибалтики. Загальна кількість переселенців з основних районів виходу, що оселилися в південноукраїнських повітах, становила, за даними перепису, 336 783 чол. (у містах — 276 942 чол.).

Однак, якщо брати до уваги розрахункову, більш реальну цифру — показник чисельності прийшлого сільського населення Херсон-

Таблиця 6. Етнічний склад (структура) населення Катеринославської губернії. 1897 р.*

Повіти Етноси	Олександрівський	Біломузьський	Верховоднірвський	Катеринославський	Маріупольський	Новомосковський	Полтавський	Славянський	Разом по губернії	
									абс.	%
Українці	224122	193510	191160	198982	117206	242737	200434	88218	1456369	68,9
Росіяни	15445	103702	9873	75190	35691	9628	36164	79281	364974	17,3
Євреї	13886	9457	5448	46441	10291	3635	7363	2631	99152	4,7
Німці	14014	12646	4452	20609	19104	3452	5806	896	80979	3,8
Греки	45	142	9	193	48290	9	38	14	48740	2,3
Татари	128	346	26	868	15472	7	255	151	17253	0,8
Білоруси	3353	2468	236	4033	1697	196	505	1564	14052	0,7
Поляки	293	2000	231	7933	528	316	553	511	12365	0,6
Молдовани	2	6371	68	1771	95	-	29	839	9175	0,4
Турки	14	20	8	168	5317	9	15	4	5555	0,3
Інші	376	1816	163	1019	363	379	298	644	5058	0,2

* Таблиця складена на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния. — СПб., 1904. — Т. XIII. — С. VII. 3, 74.

ської губернії, — то кількість мігрантів, що залишилися жити в повітах Південної України, істотно зміниться, оскільки точніше відбиватиме дійсний стан їхнього розміщення. Так, згідно з розрахунковими даними, в повітах Півдня України налічувалося 123 603 вихідців з Правобережжя, 146 599 — Правобережжя, 107 916 мігрантів із Центрального чорноземного району, 34 426 — білоруських та 2882 — з прибалтійських губерній. Загальне ж їх число становитиме: тих, хто розмістився в повітах, — 415 426, або 67,7%, а в містах — 198 299 (32,3%).

Активна колонізація Південної України не лише поліпшила стан розміщення продуктивних сил на території краю, а й сприяла виникненню нових населених пунктів, створенню етнічно змішаних поселень¹⁸. Так, лише протягом пореформеного 25-річчя на території південноукраїнських губерній з'явилося 11,6 тис. таких пунктів, зокрема, в Катеринославській — 3433, Таврійській — 2433 та Херсонській — 5379. У порівнянні з 1860 р. їхня кількість зросла в 2,6 раза, значна частина виникла завдяки переселенцям¹⁹. Крім нових моноетнічних населених пунктів, на Півдні України створювалися й етнічно змішані поселення. Зібрані авторами дані свідчать, що їх основна маса виникла в Таврійській губернії. Наприклад, у 1862 р. у Мелітопольському повіті переселенці з Воронежської, Курської та Полтавської губерній заснували с. Катеринівку, а з Орловської, Курської, Харківської та Полтавської — с. Григорівку²⁰. Така ж картина спостерігалась і в інших південноукраїнських губерніях.

Південна Україна, яка заселялася протягом тривалого часу, в етнографічному плані являла собою досить строкату картину. Так, за матеріалами перепису 1897 р., на території Катеринославської губернії проживало 45 етнічних груп, 10 з яких були найбільшими (див.

¹⁸ Якименко М. А. Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1987. — № 2. — С. 42.

¹⁹ Підраховано за: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. — СПб., 1885. — Вып. 8. — С. 32, 66, 94; Боровой С. Я., Коциевский А. И. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. — Киев, 1979. — С. 63; Географическо-статистический словарь Российской империи. — СПб., 1885. — Т. 5. — С. 6.

²⁰ Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Вып. 1. Стат. таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. — Симферополь, 1886. — Прим. к табл. — С. 2.

Таблиця 7. Етнічний склад (структура) населення Херсонської губернії. 1897 р.*

Повіти Етноси	Олександрійський	Ананьївський	Єлизавет-градський	Одеський	Тираспольський	Херсонський	Разом по губернії	
							абс.	%
Українці	354456	164887	405541	133474	80049	323627	1462034	53,5
Росіяни	39072	29160	93381	228436	40703	144623	575375	21,1
Євреї	15322	22129	57581	134020	23811	69674	322537	11,8
Молдаване	2721	35833	36819	7138	59754	4953	147218	5,4
Німці	1356	10177	5445	62658	23927	20290	123453	4,5
Поляки	966	1782	2820	18467	1907	5152	30894	1,1
Болгари	6	405	4608	8290	8801	3575	25685	0,9
Білоруси	2354	221	6842	1631	352	12558	22958	0,8
Греки	26	187	148	7535	106	295	8297	0,3
Татари	69	9	363	1516	138	1057	3152	0,1
Вірмени	4	22	23	1405	475	141	2070	0,1
Інші	224	950	907	5472	522	1859	9934	0,4

* Таблицю складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Херсонская губерния. — Т. XLVII. — С. VII, 3.

Таблиця 8. Етнічний склад (структура) населення Табріської губернії. 1897 р.

Повіті Етноси	Вердянський	Дніпровський	Євпаторієвський	Ментопольський	Леркавський	Симферопольський	Феодосієвський	Ялтинський	Керчь-Єнікавський	Севастопольське град-во	Разом по губернії	
											абс.	%
Українці	179177	156151	13345	211090	11316	10132	13304	2024	7037	7545	611121	42,2
Росіяни	55303	42180	11107	126017	11743	42833	34974	19879	24370	36057	404463	27,9
Татарч	770	506	26992	1284	12266	62876	44431	43256	2563	1910	196854	13,6
Німці	23870	2691	7588	20154	11718	5812	4909	329	294	940	78305	5,4
Євреї	8889	6298	1576	16063	1320	9254	2932	969	4429	3688	55418	3,8
Болгарч	31843	15	6	1952	11	1449	5840	15	59	70	41260	2,9
Греки	560	28	1015	346	229	2422	4630	3954	2015	2849	18048	1,2
Поляки	211	556	202	2416	147	1713	728	463	877	2799	10112	0,7
Білоруси	1323	3005	163	3340	199	611	586	209	93	195	9726	0,7
Вірмени	201	47	472	373	617	3011	2417	624	709	467	8938	0,6
Молдавани	1508	432	33	47	29	71	63	6	35	35	2259	0,2
Естонці	8	4	406	22	832	621	5	76	103	133	2210	0,2
Турки	349	9	10	52	9	187	230	1084	46	121	2097	0,1
Інші	706	319	294	1083	957	725	809	372	1068	546	6879	0,5

* Таблицю складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. Табричская губерния. - Т. ХLI. - С.У. 3, 94.

табл. 6). У Херсонській губернії їх налічувалося 57, з яких виділялося 11 (див. табл. 7). У Таврійській — таких було 39, а серед найбільших — 13 етногруп (табл. 8).

При всій різноманітності етносів, що населяли Південну Україну, основну масу населення становили східнослов'янські народності, чисельність яких за пореформений період значно зросла, з одного боку, за рахунок природного приросту, а з другого, — масового заселення ними південноукраїнських губерній. Так, частка українців, росіян і білорусів, що проживали в Катеринославській губернії на кінець XIX ст. становила 86,8%, у Херсонській — 86,3% і в Таврійській — 70,8%. В цілому на Півдні України на частку східнослов'янського населення припадало 82,9%.

Наприкінці XIX — початку XX ст. в основному завершується процес формування української буржуазної нації і визначається сучасний етнічний склад населення Південної України.

Підбиваючи підсумки, необхідно відзначити, що селянські міграції, які набули особливого розмаху у пореформений час, мали серйозний вплив на збільшення чисельності й темпи приросту населення краю, привели до значних змін в його етнічному складі, сприяли розвитку міжетнічних зв'язків, розширенню старих та появі нових, в тому числі, багатонаціональних населених пунктів.

В. М. Заруба (Дніпропетровськ)

Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр.

Кримські походи, здійснені російськими та українськими військами в останній чверті XVII ст., були складовою частиною зовнішньої політики Росії. Якщо до 80-х років вона давала в основному відсіч нападам турецьких й татарських загонів, то, починаючи з Кримських походів, стала проводити активні військові операції в Північному Причорномор'ї, прагнучи захопити його. До речі, в той час європейські держави — учасники антиосманської «Священної ліги» — вели коаліційну війну проти Туреччини. Росія, підписавши «Вічний мир» з Річчю Посполитою і вступивши до цієї коаліції, мала своїми діями «привести до розподілу бусурманську численну силу й татарську, завжди міцну надійність стримати і свободи їй із Криму до сполучення всіх сил у військовий похід на Австрію не допустити»¹.

Хоча Кримські походи стали частиною воєнних дій членів «Священної ліги», Росія, беручи участь у них, прагнула, насамперед, досягти власної мети — припинити напади турецько-татарських військ на Московію, завоювати Північне Причорномор'я і мати в майбутньому вихід до Чорного моря. Вирішуючи ці завдання, В. В. Голіцин, по суті, готував ґрунт для розв'язання морської проблеми імператором Петром I.

Царівна Софія Олексіївна готувалася до походу на Кримське ханство з далекосяжним наміром «підкорити його своїй владі або й зовсім розорити»². Як зазначав М. М. Богословський, в епоху Кримських походів московські урядовці висунули до Туреччини вимоги, зов-

¹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1864. — Т. 7. — С. 29.

² История русов. — М., 1846. — С. 181.